

**О. А. Касьянова**, канд. філол. наук, асист.

ORCID ID: 0000-0002-4351-412X

e-mail: [kasianova.oleksandra@knu.ua](mailto:kasianova.oleksandra@knu.ua)

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## **ГУБНІ ПРИГОЛОСНІ В МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ АРТИСТІВ**

**(на матеріалах аудіодекламування віршів Тараса Шевченка)**

*За допомогою слухового аналізу експериментально-фонетичного методу схарактеризовано мовлення українських артистів, які озвучили вірші Тараса Шевченка. Підбір інформантів для вивчення особливостей реалізації губних фонем української мови здійснено з урахуванням методики соціофонетики. Обрана мала соціальна група як джерело дослідження алофонного варіювання губних фонем репрезентативна з погляду – регіонального (усі мовці з різних регіонів України), вікового (дорослі, молодь, діти) та професійного (різні спеціалізації артистів – актори, музиканти, режисери, диктори тощо) критеріїв.*

**Ключові слова:** губний (лабіальний) приголосний, фонема, звук, варіант, варіативність, соціофонетика.

**Вступ.** Властивості мови – варіативність і соціальна залежність – зумовлюють постійну потребу у вивченні функціонування мови. Дослідження сучасного стану реалізації її одиниць можна простежити в індивідуальному породженні мовлення, яке демонструє артикуляційне розмаїття та можливості мовної системи загалом, що зумовлює актуальність аналізу аудіоматеріалів, зокрема декламування віршів Тараса Шевченка у виконанні українських артистів.

Мову Шевченка докладно вивчали його сучасники (І. Франко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Дашкевич та ін.), літературознавці (Г. Грабович, Г. Клочек), лінгвісти (І. Білодід, Л. Булаховський, В. Ващенко, В. Жайворонок, М. Жовтобрюх, І. Огієнко, С. Єрмоленко, М. Мозер, А. Мойсієнко, В. Русанівський, П. Тимошенко та ін.). Увага мовознавців до Шевченкових текстів пов'язана з виявленням ознак нормалізації

літературної мови, з дослідженням естетичних особливостей поетової мови, з означенням його стилю, а також з укладанням словників Шевченкової мови. Але глибина поета та його мови досі залишається незміряною, зокрема і в лінгвістичному аспекті, наприклад, – у вивченні артикуляційних та акустичних особливостей Шевченкових текстів на матеріалах аудіо, що до цього часу не вивчалися прицільно з погляду фонетики.

Інтерес до обраної теми викликаний також тим, що в ході дослідження губних приголосних на матеріалі сучасного українського мовлення на прикладі групи філологів (носіїв сучасної української літературної мови), здійсненого в 2013–2021 рр. у лабораторії експериментальної фонетики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вдалося зафіксувати російськомовний вплив у носіїв сучасного українського мовлення. За рахунок такого впливу помітили порушення норми, зокрема оглушення /в/ до /f/, яке виникає внаслідок губно-зубної вимови /в/ у позиції вокалізації внаслідок дії регресивної асиміляції за глухістю в середині слова (наприклад, *мовчи* [mɔ(vf)chi], *травка* [tra(fk)a], [tra(vf)ka] та подібні). Оглушення сонорного губного приголосного на розуміння й мету комунікації не впливає, але воно "розмиває" образ звука та є причиною "розхитування" вимовної норми, що спонукає до продовження дослідження та збору емпіричних даних про реалізацію лабіальних консонантів української мови [3]. До 300-річчя Григорія Сковороди було проаналізовано відеодекламування його творів, записані студентами-філологами. Цей аналіз показав, що в мовленні молоді домінує вокалізований варіант губної фонемі /в/, що може бути пов'язано з посиленням українізації на тлі війни з РФ [5, с. 77–87].

Продовжуючи вивчення звукових змін, які проявляються в індивідуальних мовних системах, які демонстративні з погляду варіативності як ознаки розвитку мови, передбаченою, по-перше, самою системою, а, по-друге, зумовленою соціумом, тобто практикою вживання – узусом. Розглянемо також результати розвідок щодо реалізації українських губних фонем.

Так, за О. Бас-Кононенко, /в/, /f/ – лабіальні приголосні фонемі, які не утворюють корелятивної пари "дзвінкий – глухий"

в українській мові, на відміну російської. Українській фонемі **/в/** властива сонорність, яка забезпечується завдяки білабіальному її основному алофону – **[w]**, який фізично містить менше шуму, ніж голосу. *"Саме тому українська фонема **/в/** належить до сонорних (а не до дзвінких, як у російській мові **/в/**) і саме тому вона не утворює корелятивної шумної пари з глухою **/ф/**. Саме тому, потрапляючи в позицію перед іншим приголосним або в абсолютний кінець слова, вона не втрачає свого голосового компонента, а навпаки, вокалізується, тобто позбувається її тієї невеликої частки шуму, яка була притаманна їй в основному алофоні"* [1, с. 104]. За Л. Мосенкісом, збереження **[w]** у звуковому полі **/в/** в українській мові (як і в білоруській) можливе завдяки давньому **[w]** на противагу новому губно-зубному **[v]** в російській мові [3]. Тобто основний вияв української фонемі **/в/** – губно-губний. Коли ми маємо протилежне вокалізації явище – оглушення, заміна **в** на **ф**, то, за О. Бас-Кононенко, таке явище "є грубим порушенням українських вимовних норм" [1, с. 105].

За результатами проведеного слухового аналізу групи 80 студентів та дикторів, а також за ознаками функціонування складу, фонема **"/v/"**, – за З. Дудник, реалізується як губно-губний алофон у складах **"[ʋo], [ʋu]"** та як губно-зубний – **[va], [ve], [vi]"** (– за З. Дудник). За частотою вживання складів різної структури (загальною кількістю 10623, із яких 5929 є відкритими CV) у масиві текстів маємо такий розподіл: **ви** – 117, **ва** – 110, **во** – 76, **ве** – 60, **ву** – 25. Дослідниця наголошує, що кількісна характеристика вживання є свідченням того, що за умов звичного вимовлення у мовленнєвому континуумі є більше шансів для творення губно-зубного алофона [2, с. 171].

Про особливості вимови **/в/** у позиціях вокалізації зауважувала О. Плахотнікова. Дослідниця подає 8,5% чергування **в/ф**, спричинених губно-зубною вимовою **/в/**, а також дією регресивної асиміляції за глухістю в середині слова [6, с. 189].

Як зазначає Н. Плющ, заміна **в** на **ф** є свідченням інтерференційного впливу – російського позиційного оглушення дзвінких шумних приголосних. Така заміна може призвести до виведення української **/в/** з класу сонорних і переведення її до класу шумних [7, с. 69].

Упродовж 2013–2021 рр. нами було здійснено власне дослідження варіативності губних звуків української мови, про що зазначалося попередньо. У ході дослідження ми дійшли до таких висновків: губно-губна вимова реалізується в позиціях перед [a], [o], [u]. Губно-зубна є коартикуляційно обмеженою. Лабіодентальність виникає перед голосними [u] та [i], що зумовлено артикуляційними особливостями зазначених голосних – високий і високо-середній ступені підняття та передній ряд. Перед [e] /в/ може також набувати губно-зубного відтінку, але зубний фокус при такій вимові слабший. Здобуті результати підтвердили опис в літературі про те, що губно-губна вимова домінує в українській орфоепії, адже більшість дикторів (10 з 13) артикулюють на початку складу перед голосними [a] основний алофон [w], перед [o], [u] – [ɰ] (більш огублений, перед голосним [u]) та [ɰ] (менш огублений, перед [o]), перед [i], [ɪ] та [e] – губно-зубний [ʋ] та [ʋ], а в абсолютному кінці слова після голосного, в середині слова після голосного перед приголосним – [ɯ]. Названі реалізації /в/ є діапазоном варіативності губного в межах літературного мовлення. Заміна в на ф зафіксована в поодиноких випадках, що свідчить про несистемне явище [4, с. 216–218].

Зважаючи на неоднозначні результати щодо вияву лабіальних консонантів, **предметом дослідження** обираємо реалізацію губних приголосних /в/, /f/ у сучасному українському мовленні. **Об'єкт** – звукові зміни, вивчені на матеріалі аудіодекламування у виконанні українських артистів.

**Методологія дослідження.** Відповідно до теоретичної та методологічної бази соціофонетики наше дослідження відбувалося в три етапи. Спочатку відбувався відбір аудіо, після якого застосували методику соціології – спостереження, яке можна віднести до техніки польових досліджень. На другому етапі провели соціолінгвістичний аналіз (тобто зібрали інформацію про дикторів, проаналізували матеріали про лабіальні консонанти). Тут також використали лінгвістичні методи, завдяки яким аналізували зібраний матеріал. Оцінка достовірності отриманої інформації стала третім етапом вивчення, тобто ми зіставили типові риси реалізації лабіальних фонем з індивідуальними, притаманними обраним інформантам.

У ході дослідження було використано **експериментально-фонетичний метод**, зокрема слуховий аналіз. Його застосували при прослуховуванні поезій із "Кобзаря", який озвучили: Василь Обручов – заслужений артист України, режисер-постановник українського радіо, диктор; Богдан Ступка ("Чи то недоля та неволя", "Думи мої, думи мої..."), радянський актор Валерій Івченко ("Якось то йдучи уночі...", "Якби ви знали, паничі"), який родом із Харківщини; актор, чоловік української акторки Ади Рогоцевої Костянтин Степанков ("І мертвим, і живим..."), народився на Хмельниччині, але жив у Борисполі. Для слухового аналізу взяли також поезію з "Дитячий Кобзар" Тараса Шевченка, який озвучили львівські артисти Оксана Муха (українська співачка і скрипалька, заслужена артистка України, з Львівської області), Славко Нудик (український співак, зі Львова), Олександр Божик (український скрипаль-віртуоз, композитор, зі Львова), Олеся Киричук (українська співачка, зі Львова), Павло Табаков (український співак, музикант, композитор, аранжувальник, зі Львова), Дмитро Кацал (диригент, зі Львова), Діана Патерега (музикантка, школярка, 8 років, зі Львова), Віра Семків (поетеса, композиторка, співачка, школярка, 8 років, з Івано-Франківська), Ангеліна Неволько (співачка, школярка, 13 років, зі Львова), Іван Кучеркевич (співак, школяр, 13 років, зі Львова), Богдана Федішин (співачка, школярка, 12 років, зі Львова), Олег Хохлов (музикант, школяр, 11 років, зі Львова), Марія Сидорук (артистка, музикантка, 11 років), Антон Головацький (артист, музикант, школяр, 12 років, зі Львова), Олена Масендич (співачка, школярка, 9 років, зі Львова), Софія Хома (співачка, школярка, 9 років, зі Львова), Остап Нестеровський (артист, музикант, школяр, 13 років, зі Львова), Настя Гаєцька (співачка, школярка, 13 років, зі Львова).

Підбір 17 мовців, різних за гендером (8 чоловіків та 11 жінок), за віком (дорослі, молодь, діти), за географічною приналежністю (зі Львова, Харкова, Києва, Хмельниччини, Івано-Франківська) та за професією (актори, співаки, музиканти, диригенти, диктори, артисти), зумовлено критеріями соціофонетичних розвідок, відповідно до яких, не існує людини в колективі, яка б не використовувала у своєму мовленні варіантів. Тому навіть

одинична відмінність якогось сегмента може бути показовою щодо соціальної варіативності, за умови, що цей сегмент вивчається дослідником у різних позиційно-комбінаторних контекстах [4, с. 35].

Слуховий аналіз здійснювався з урахуванням особливостей фонаційної одиниці, змінність якої залежить від багатьох чинників (позиції у слові, віку, професійного статусу мовця). При характеристиці звуків враховували специфіку передавання звуків акустичним сигналом, який є своєрідним містком у мовленнєвій комунікації між координацією артикуляції та сприйняттям. Адже функція артикуляційних механізмів у звуковій комунікації полягає в передаванні лінгвістичної програми вимови через акустичні образи, характеристики яких слухач використовує для декодування вимовленого. Слуховий аналіз – аналітичне розкладання сегмента (наприклад, ба – б, а), визначення акустичних характеристик (б – дзвінкий приголосний, а – голосний) із проекцією на артикуляційні дії (б – працюють губи, а – широко відкривається рот), співвіднесенням слухових рис із лінгвістичною інформацією (визначення алофонів та фонем) [8, с. 219–222]. За таким принципом аналізували всі губні звуки в записаному мовленні артистів.

**Результати проведеного експериментально-фонетичного експерименту.** Вивчаючи реалізацію /в/ у мовленні українських артистів, ми виявили, що губно-губний вимовляється дзвінко, є більш звучним, тобто ознаки вокалічності переважають, ніж при губно-зубному. Ці акустичні ознаки можна співвіднести з артикуляцією: при білабіальній вимові напружуються власне губні м'язи, губи зводяться, отвір між губами досить великий, тому повітря легко виходить назовні, що дозволяє схарактеризувати [w] більш відкритим. Отвір при вимовлянні [w] є більшим, ніж при вимовлянні твердого губно-зубного, при творенні якого нижня губа яскраво зближується з верхніми зубами, кутики вуст розведені та напружені. Працюють м'язи, що піднімають і опускають кутики рота. Яскраво напружені щічні м'язи. Білабіальна та лабіодентальна артикуляція мають шумове джерело із локалізацією в передній частині мовного апарату. Перцептивно губно-губний алофон є більш звучним і відкритим,

а губно-зубний – менш звучним за рахунок шумового компонента. Заміна **в** на **ф** в мовленні інформантів поодинока, що, вочевидь, проявляється у дорослих – старшого покоління, що може бути спричинена російськомовним впливом (радянська епоха). У молоді та дітей зафіксували вокалізацію **/в/**, яка є системною та відповідає вимовній нормі. Крім того, обрані мовці виявилися показовими щодо заміни **в** на **у**, а це є свідченням позиційного чергування **у/в**, що позначається на письмі (орфографічно), на відміну від вокалізації **/в/** як позиційної модифікації однієї й тієї самої фонemi, що є орфоепічною нормою (функціонує в усному мовленні).

**Висновки.** Отже, окреслені ознаки, визначені завдяки слуховому аналізу та співвіднесені з артикуляційними характеристиками губних, засвідчили можливості реалізації звуку як одиниці фонетичного рівня, акустична та артикуляційна картина якої є одночасно зразком типового й індивідуального. Застосування експериментально-фонетичного методу дозволило підтвердити притаманні характеристики лабіальних у межах вимовної норми, а також показало, що вивчення варіативності фонетичних одиниць, зокрема й губних приголосних, у майбутньому варто продовжити з урахуванням психофізіологічних, соціальних, а також власне лінгвістичних детермінант із залученням експериментально-фонетичного методу та соціолінгвістичних методик.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бас-Кононенко О. В. Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників). *Українська мова*. 2019. № 1. С. 103–114. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm\\_2019\\_1\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2019_1_10)
2. Дудник З. В. Артикуляторний жест: онтологія і аналіз (експериментально-фонетичне дослідження): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2004. 280 л. + Дод. л. 224–280. Бібліогр.: л. 181–223.
3. Мосенкіс Ю. Л. Поняття милозвучності української мови. URL: <http://trypillia.narod.ru/articles/mylint.htm>
4. Касьянова О. А. Діапазон варіативності губних приголосних у сучасному українському мовленні (експериментально-фонетичне дослідження): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2021. 249 с.+ 174 л.

5. Касьянова О. А. Варіативність губних приголосних у мовленні філологів (на матеріалах відеомарафону #Сковорода300). *Літературознавчі студії*. 2023. № 2 (63). С. 77–87.

6. Плахотнікова О. Ю. Корпус українського усного мовлення: теоретичні засади побудови й основи практичного втілення : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2017. 280 арк. Додатки: арк. 214–280.

7. Плющ Н. П. Зони фонетичної інтерференції в українській мові (лінгвістичний і соціолінгвістичний аспект). *Українське мовознавство*. № 24. 2002. С. 67–74.

8. Рібцун Ю. В. Формування фонологічного компоненту мовленнєвої діяльності у дітей за умов нормального та порушеного онтогенезу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* : зб. наук. пр. 2012. № 22. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 219–222 (Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія).

## REFERENCES

1. Bas-Kononenko O. V. Vymovni normy yak myrlyo mylozvuchnosti ukrainskoi movy (na materialy orfoepichnykh slovnykiv). *Ukrainska mova*. 2019. № 1. S. 103–114. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm\\_2019\\_1\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2019_1_10) (in Ukrainian)

2. Dudnyk Z. V. Artykuliatornyi zhest: ontolohiia i analiz (eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia): Dys. ... kand. filol.nauk: 10.02.15. Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. K., 2004. 280l. +Dod. 1.224–280. Bibliohr.: 1.181–223. (in Ukrainian)

3. Mosenkis Yu. L. Poniattia mlozvuchnosti ukrainskoi movy. URL: <http://trypillia.narod.ru/articles/mylint.htm> (in Ukrainian)

4. Kasianova O.A. Diapazon variatyvnosti hubnykh pryholosnykh u suchasnomu ukrainskomu movlenni (eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia): dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. K., 2021. 249 s.+ 174l. (in Ukrainian)

5. Kasianova O. A. Variatyvnist hubnykh pryholosnykh u movlenni filolohiv (na materialakh videomarafonu #Skovoroda300). *Literaturoznavchi studii*. 2023. № 2 (63). S. 77–87. (in Ukrainian)

6. Plakhotnikova O. Yu. Korpus ukrainskoho usnogo movlennia: teoretychni zasady pobudovy y osnovy praktychnoho vtillennia : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 ; М-во osvity i nauky Ukrainy, Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. K., 2017. 280 ark. Dodatky: ark. 214–280. (in Ukrainian)

7. Plushch N. Zony fonetychnoi interferentsii v ukrainskii movi (linhvistychnyi i sotsiolinhvistychnyi aspekt). *Ukrainske movoznavstvo*. № 24. 2002. S. 67–74. (in Ukrainian)

8. Ribtsun Yu. V. Formuvannia fonolohichnogo komponentu movlennievoi diialnosti u ditei za umov normalnogo ta porushenoho ontogenezu. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova* : zb. nauk. pr. 2012. № 22. K.: NPU imeni M. P. Drahomanova, 2012. S. 219–222 (Seriiia 19. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia). (in Ukrainian)

Стаття надійшла до редакції 05.06.23

**O. A. Kasianova**, PhD (Philol.), Assist.

ORCID ID: 0000-0002-4351-412X

e-mail: kasianova.oleksandra@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

### **LABIAL CONSONANTS IN THE SPEECH OF UKRAINIAN ARTISTS (on the audio declamation materials of Taras Shevchenko's poems)**

*The issues of language and speech variability are currently studied within sociolinguistics and socially oriented disciplines such as interlinguistics, sociophonetics, social dialectology, experimental sociolinguistics, and so on. New approaches and the tendency to multidimensional study of speech phenomena deepened the interest in studying sound changes which demonstrate greater potential of speech rather than language as a socio-historical and abstract phenomenon does.*

*The article characterizes the speech of Ukrainian artists who voiced Shevchenko's poems using the auditory analysis of the experimental phonetic method. The selection of informants for the study of the peculiarities of the realization of the labial phonemes of the Ukrainian language was carried out taking into account the sociophonetics methodology. The selected small social group as a source of research on the allophonic variation of labial phonemes is representative from the point of view – regional (all speakers from different regions of Ukraine), age (adults, youth and children) and professional (different specializations of artists – actors, musicians, directors, announcers, etc.) criteria. Oral literary Ukrainian speech of 17 people recorded in an acoustic signal (audio) became the material for studying labial consonants.*

*The article described the course of experimental phonetic research, focusing on the method of studying sound as a phonation unit. The results obtained during the research are summarized.*

*The performed analysis showed that the variability of labial consonants is a consequence not only of the pronunciation norm, at the level of the language system, but also of the speaker's own experience. Therefore, in the future, the study of the variability of phonetic units, including labial consonants, should be continued taking into account psychophysiological, social, and actually linguistic determinants with the involvement of the experimental phonetic method and sociolinguistic methods.*

**Keywords:** *labial consonant, phoneme, sound, variant, variability, sociophonetics.*